

литературы XVIII века. Изд. "Киевской Старины". – К. : тип. Имп. Унта св. Владимира. – 1900; український переклад: Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 139–254; ¹⁸Житецький П.Г. "Енеїда"... – С. 228; ¹⁹Житецький П.Г. Литературная деятельность Иоанна Вишенского / И. Житецкий / Отгиск из "Киевской старины". – К., 1890. – 50 с.; ²⁰Житецький П.Г. Нарис... – С. 25; ²¹Житецький П.Г. Литературная... – С. 38–39; ²²Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві / Ю. Шевельов // Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Упор., вступ. слово Л.Т. Масенко. – К. : КМ Академія. – 2002. – С. 9.

Насико Г.М., к. філол. н.

РІЗНОВИДИ ПРЕЦЕДЕНТНИХ СУБТЕКСТІВ У ПРИРОДНИЧОМУ ТРАКТАТІ XVII ст.

У статті розглянуто типологію та засоби вираження прецедентних субтекстів у слов'яноноруському перекладі наукового трактату кінця XVII ст. "Проблемата".

Ключові слова: прецедентний феномен, семантична структура, староукраїнський науковий текст.

The article deals with the types and means of precedent subtexts in Slavic translation of natural scientific text of 17 century "Problemata".

Key words: precedent phenomenon, semantic structure, Old Ukrainian scientific text.

В статье рассматриваются типология и способы выражения прецедентных субтекстов в славянонорусском переводе научного трактата конца XVII в. "Проблемата".

Ключевые слова: прецедентный феномен, семантическая структура, староукраинский научный текст.

Поняття прецедентного феномену функціонує в сучасних лінгвістиці та стилістиці тексту, культурології, перекладознавстві як позначення компонента знань, "добре відомого представникам певної етнокультурної спільноти,

актуального й використаного в когнітивному й комунікативному плані"¹.

Роль прецедентних цитат у художньому тексті Ю. Караулов визначає як подібну до своєрідних дороговказів, "що позначають спеціальне "русло", своєрідний "канал", по якому думка, що розвивається в дискурсі мовної особистості, ніби вливається в широкий "ментальний контекст" духовного арсеналу твору, читача, епохи... вони зближуються зі стереотипами іншого рівня – генералізованими висловами, що акумулюють у вигляді формул, правил, афоризмів, сентенцій суму знань про світ і впорядковані в індивідуальному тезаурусі".²

Вводячи поняття прецедентного субтексту в науковому тексті, О. Баженова виокремлює два їх різновиди: наукового та культурного характеру³. Аналізуючи системну організацію смислової структури тексту, дослідниця трактує прецедентний субтекст як імпліцитний спосіб репрезентації старого знання: "Прецеденти маркуються термінованими поняттями – непередикативними іменними знаками, що вказують на приналежність теорії, закону, методу та ін. конкретному вченому, ім'я та ідея якого ввійшли до дисциплінарного фонду науки... розуміння прецедентного субтексту залежить від фонових знань та професійної компетенції адресата"⁴. Вказуючи на те, що прецедентний субтекст у основній тканині тексту виступає результатом смислової компресії вихідного тексту, його метонімічною заміною, дослідники приписують йому ознаки автосемантичності, дейктичності та реінтерпретованості⁵.

У перекладних та оригінальних наукових творах середньоукраїнського періоду прецедентні знання, втілені у відповідних субтекстах, репрезентують культурно значимі для середньовіччя імена, загальновідомі елементи з різних наукових галузей тощо. Способи їх введення можуть бути показником індивідуального стилю науковця/перекладача. Інтерпретовані як показники приналежності до певної епохи, культури, етнічної спільноти, вони виступають актуальними об'єктами наукового дослідження, джерелом реконструкції мовної та концептуальної картини світу відповідного періоду.

До мало вивчених належить текст перекладу латинського стародруку 1567 року "Проблемата", що в рукописі кінця XVII ст. зберігається в Інституті рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського. Повна назва: *Проблемата сирѣчь гананїа, или совопрощенїа ра(з)личнаа. Ѡ книгъ великагѡ філософа Арістотелѡ и иныхъ м(д)Прыхъ.* (Проблемата, арк. 1).

За змістом це три частини викладу основ медицини, анатомії, фізіології та фізіономіки (науки про зовнішній вигляд людини та її характер), узгоджені з елементами вчення Аристотеля про рідини та пари. Джерела трактату слід шукати в псевдоаристотелівському апокрифі, переробку якого здійснив та опублікував у XVI ст. польський гуманіст Анджей Глабер, а в XVII ст. – Касіян Сакович. Очевидно, "Проблемата" – слов'яноруський переклад із друку Глабера, бо з опублікованим перекладом тексту Саковича він перетинається тільки частково. Відомо, що цей твір користувався значною популярністю в XVI – XVII ст., поширювався в численних списках тощо.⁶ Його авторитет визначений особливостями становлення тогочасної філософської думки, в якій формується "поняття людини як важливої частки світобудови, яка, поєднуючи у своїй сутнісній основі тілесну і духовну засади, сполучаючи в душі пов'язані з тілом вегетативну і чуттєву частини і невід'ємну від Божої вічності розумну частину, перебуває в постійній внутрішній боротьбі, шукає способів компромісного поєднання суперечливих прагнень, можливостей згармонізувати духовні й тілесні потреби, а також стосунки з іншими людьми, прагне реалізувати себе у служінні спільному благові"⁷.

За формою твір наслідує діалоги з чітко диференційованими питаннями та відповідями. За стилем – типовий науковий трактат природничого змісту. Загальною ознакою інтертекстуальних параметрів твору є відсутність точних покликань на цитовані джерела.

Найбільшим авторитетом користуються античні автори, названі древніми філософами. З їх спадком пов'язуються поняття малого світу як визначення людини: *...чесогѡ ради Ѡ бга сотворень: и каковое изящество и бл҃городство егѡ, паче иныхъ животныхъ: такѡ, якѡ не бе(з) бл҃҃гора(з)судныя вина,*

малый миръ, древними филозофами наречся. (2 зв). Так само загальновідомим було прагнення людини пізнати саму себе: *такъ коегождѡ ч(с)тнагѡ чина, и изыцнагѡ званія члѡку, познати себе самагѡ подобаетъ* (2). Це виразні концепти загальнонаукового характеру.

Ці ж філософи можуть виступати прикладом також і у вчинках; з їх іменами пов'язують повчання щодо шкоди надмірного п'янства: *Здѣ восхоци зрѣти, такъ древніи филозофи, иже никогдаже пїяхѣ, токмо гадѣце: сице наѣчахѣ: [зри] первая чаша есть в'потребѣ, вторая в'лекарство, третія, ко ѣслажденію, четвертаѣ к веселію, пятая к'пїанствѣ, шестая ко игранію, седмая // к'безѣмію: такъ онїи филозофи, в'питїи мѣрнѣ ѣчреждахѣся* (148-148зв).

Із власних імен зустрічаються Аристотель, Піфагор, Анахарсис, Плутарх: *Сице ѣбѡ древніи // филозофи, Пифагори повѣствовахъ: такъ нѡ бѡ бѡ бѡ [сѣце] великое животнo: егоже ср(д)це есть слѡнце. Вопросъ: Чесѡ ради междѣ всѣхъ членѡ(в), ср(д)це прежде живо творится такоже пишетъ аристотель: ср(д)це [рече] прежде живо творится, послѣди же ѣмираетъ* (94 зв – 95); *...тѣмже анахарсисъ филозофъ внегода бѡ бѡ вопрошенъ: чесогѡ ради сѣлѡ долго ѡ' мирѣ пребывае; ѡвѣща: всегда в'теплотѣ пребывахъ: жестокия вещи никогдаже гадѡ(х): пїяже питїе всегда сла(д)кое* (227 зв); *ѡ носа древніи людїе множество винъ познавахѣ: такоже ѡ семъ пишетъ плутархъ: такъ носъ ни(з)пѣщеннїи, такъ бы ѣ орла, и долѣ закривленнїи, бѡ бѡ ѣ персѡвѣ ѡ' величѣїи чести:* (298); Із біблійних мудреців згадує Соломон: *Понеже ѡ гласѣ нѣчто повѣда(м), достоить ѣбѡ повѣдати и ѡ смѣхѣ: ибѡ внемъ есть нѣкое по(з)нанїе нравѡ(в) члѣскихъ: такъ же написа солонѡнъ(!): смѣхъ рече великій бываетъ, во ѣстѣ(х) безѣмныхъ члѡкѡвѣ: сирѣчь безѣмнаго члѡка показѣтъ* (309). Відомості, що супроводжують згадку цих імен, мають загальнокультурний характер та виконують ілюстративну функцію.

Шанобливо-возвеличувальне ставлення до філософії, що прикрашає людину та глоризує її діяльність, осмислюється на

фоні притчі про некрасиву людину: *іакоже ѡ семь междѡ древнихъ філософѡвъ и(з)рядное ѡподобленіе имама единаго: иже по внѣшнемѡ лица своегѡ знаменію, имяше быти весма непостоятеленъ, и непотребенъ: внегода же егѡ всемъ ѡчПнцы вопросиша: чесѡ ради внемъ непоказовашея посемѡ; сей имъ даде ѡвѣтъ: поистиннѣ сицевъ имѣхъ быти азъ, внегода бы філософій не коснѣлся есмь* (43в).

Зрідка попередників названо просто мудрими: *Ибо повѣствѡють мѡдріи, іакѡ кровь стыдѣнія заслона* (107).

Як джерело фонових знань використовуються також субтексти книжного походження: це примовки, афоризми, стійкі порівняння чи епітети. Показником введення фразеологізмів є головне речення в складному зі з'ясувальними зв'язками: *ѡбще вси гл҃ю(т): и ѡбще вси ѡбѡ дѣтемъ гл҃ю(т): пій водѡ, да зубы бѣлы бѡдѡтъ* (47 зв); ...*можетъ же сицевый смѣхъ быти, и до смерти: іакѡ обще вси гл҃емъ: ѡмре ѡ смѣхѡ* (121); *Всякая вещь желаетъ, себѣ вещи подобныя, іакѡже ѡбыкновеннѡ вси гл҃ютъ: свой со своимъ ѡдобнѣ согласи(т)ся...*(155); *іакоже о(б)ще вси гл҃ютъ: ѡтравившиа недопеченымъ хлѣбомъ, не естъ сіе смѣянїе: но истинна сѣщая: (164зв); Достоитъ ли ѡбѡ ѡживатиса: понеже мнози повѣствѡють сице: *небыли бы здоровы, аще бы не ѡживалися* (171); *Власы на концахъ ѡстрѡженны, и ѡтерты, [іакѡ всегда вси гл҃ютъ, іакѡ молїемъ ѡбѡ паденны,]* (283); *іакоже вси обще гл҃ютъ: ѡ слобы поистиннѣ даже поблѣднѣлъ естъ* (287-287зв); *ибо обще вси гл҃ютъ: еже чудно, сіе ѡбо добрѡ бываетъ* (288). Вони можуть мати навіть згрубіле, вульгаризоване емоційне забарвлення: *іакѡ іакоже вси обще гл҃ютъ, на челѣ и ѡ очесѣхъ срамъ бесѣдѡетъ [сѣдалище имѣетъ]* (289). Поряд із загальноновживаними функціонують і книжні паремії, визначені як *пословица* та *притча*: *Понеже іащца сѣтъ пища тонѣкаа, тѣмже древняя по(с)ловица естъ: *вре(д) рабѡ свѣжая іащца*: (191); *іакѡ, іакоже ѡ ни(х) // ѡбрѣтаетъ притча: *красное чрево, красный ѡбѡ творитъ разѡ(м)*, и прочая* (329-329 зв).**

Інколи цей показник відсутній, а фразеологізм уводиться в підрядній частині складнопідрядного речення причини: *Понеже всякая вещь добрая, въ средствѣхъ и въ мѣрѣхъ содержится* (100).

Більша частина твору присвячена проблемам анатомії, фізіології та способів лікування, тому поширеним способом введення субтексту старих знань є покликання на лікарів. Воно часто зустрічається при визначенні окремих термінів: *Ибо желѣдокъ сицеваго члѣка бывае(т) во оно время исполненъ мокроты, таже врачи нарицають, холерѣ, сія же есть горка* (50 зв); *Повѣствѣють ѣбо ѡ семь врачи: такъ в'селезнѣхъ есть сокровище мялянхоліи* (119 зв); *Первое знаменіе сегѡ есть: такъ члѣкъ бе (з) пици можетъ быти жи(в), [такоже врачи пишиють.]* (131зв).

Із лікарів автор називає Авіценну та Альберта: *Пише(т) ѣбо авицена, такъ кто хочетъ имѣти дивный видъ влицѣхъ, пріемли часто смокви, ибо оныя и(з)водятъ и(з)внѣтръ кровь закожѣ, и такъ творится тѣло рѣмяно* (218 зв); *Повѣствѣетъ албертъ въ тайнѣствахъ женъ, и инии врачевствіи ѣчителіе жѣ семѣ согласѣются* (334).

Світський характер твору підтверджений невеликою кількістю цитат із Святого Письма, одиничні ілюстрації знову ж таки підпорядковані розгляду суто побутових питань: *Ѥсюдѣ ѣбо есть извѣстна вина, Ѥ онагѡ писанія, во стѡмѡхъ ев(гѡ)ліи, стѡагѡ ішанна: всякъ рече г(сѡ)днь первѣе гостемъ доброе питіе пре(д)ставляетъ: внегода же ѣніются, тогда хѣждшее: и прочая* (146зв); *такъ оніи древніи члѣцы должае жили бяхѣ, аще скореніемъ и не гадяхъ: и весма, [такоже писаніе повѣствѣетъ,] желѣдію питахѣся, и овощемъ лѣсны(м)* (233).

Із отців церкви згадується св. Григорій: *Єдини сны бываютъ подѣйствѣ тѣла, другія же по бжїю попѣщенію, ѡ чесѡмъ пишетъ стѡый григорій въ осмыхъ книгахъ памяти [мораліѣмъ], идѣже глѣетъ: нѣкогда рчѣ сны исходятъ и(з)наполненія тѣла, или и(з) пражденіѡ временемъ и(з) помышленій прешедшихъ* (262 зв).

Приклади зі Св. Письма наводяться у зв'язку також із розглядом проблеми природи сновидін, що кваліфікуються як

надприродні, або такі, що мають природні причини, достовірні, та такі, що вводять в оману: *Не часто сіе слѣчается* обаче убо сіе бываетъ: понеже иногда г(с)дѣ бгѣ ѡ(б)являетъ, ѡ чесо(м) никогдаже мысляше, чесоу имама и(з)вѣстное показаніе во стѡмъ писаніи, ветхаго и новаго завѣта: и такъ бывають таковыя сны, но выше естественныя ихъ же винъ самъ бгѣ вѣсть: но понеже *ѡ* истинна есть, написано *ѡ* ветхомъ законѣ, числь глава ів; чре (з) сонъ [глѣть г(с)дѣ бгѣ] // во(з)глѣю кнѣмъ, такожде *ѡ* *ѡ* книгахъ сѣдей, глава, з: тако(ж)де *ѡ* стѡаго, во главѣ із, *ѡ* новомъ завѣтѣ аггль бесѣдоваше со ісифомъ во снѣ: матѣа глава, в: да пріиметь къ себѣ марію, посемъ да бѣжить во египеть... (264 – 265).

Фразеологізми євангельського походження супроводжуються точними покликаннями, що доводить пізній (не античний) час появи тексту: *Такожде ѡ* и *ѡ* очесъ блѣгость, или слость, можетъ быти по(з)нанна, ѡ чесомъ *ѡ* не ѡмолча, и спситель нашъ іисъ хр(с)тосъ, *ѡ* матѣей глава . с: *аще рече око твое просто бѣдетъ, тогда ѡ* все тѣло твое бѣдетъ чисто, и паки *ѡ* инѣдѣ, *ѡ* матѣей, глава, к, глѣть во еѡ глѣи, оный г(с)дѣнъ винограда, ко единомъ завистливомъ дѣлателю: *паче рече око твое сегъ ради сло есть, такъ азъ блѣгъ емъ* и прочая (294).

Автор дозволяє собі інколи покликатися на загальновідомі в тогочасних учених колах тексти, напр., травник: *кто хоцетъ пространнѣ* ѡ мясѣ читати, каковое есть здраво, или нездраво: по//неже сіе есть и(з)явленнѣ, *в* травникѣ полскомъ... (185 зв); *понеже ѡ* семъ *ѡ* зелей//никѣ полскомъ *ѡ* бряцетъ доволнѣ. и *пространнѣ* ѡ коемждо *ѡ* собнѣ и(з)явленное: (219); *Понеже ѡ* зелейникѣ вышереченномъ, ѡ коемждо селіи *ѡ* со(б)нѣ и *пространнѣ* есть написано (231). Травники та лікарські порадики середньоукраїнського періоду достатньо добре досліджені⁸.

Інколи джерелом покликання стають латинники, тобто представники західної культури, хоча як прецедент наводиться

загальновідома істина: ...и сице вредить память, и разѹмъ: се есть еже латїны наѹчаютъ: віно глПю(т) //в'м'ѹрѹ прїемлемое, острь разѹ(м) творить. (172-172 зв).

Інколи приклади наводяться з безпосереднього повсякденного досвіду, що засвідчує підхід до спостереження як способу отримання нових знань у процесі становлення засад раціоналістичної філософії: "Обґрунтований принцип очевидності як найвагомїший критерій істинного знання відсував на задній план таке традиційно безсумнівне джерело істини, як переказ і об'явлення"⁹. Показником таких прецедентних текстів є частина підрядного речення **іако же сіє зри(м):** *Єсть сіє ради непрестаннагѹ рѹ//шенїя гязыка, имъ же мокрота слинная снѹдається, и такѹ бѹлѹють: іакоже сіє зримъ ѡ' пѹнѹ воды текѹщїя, іаже ѹѹ бѹла бываєть (52-52зв); іакоже сіє зри(м) ѡ' слодѹехъ [повѹшенныхъ], внихъ же аще любо // члены нѹкїя ѡпадають, обаче жилы въ ихъ хребтахъ висящїя, остають (87зв-88); Сугѹбая єсть чрева в'члПцѹ. іакоже сіє зримъ въ верпѹ или во иныхъ животныхъ (122 зв); Сїє же ради и(з)лишнїя липкости, іакоже сіє зримъ: внегода кто тѹсто влажное на огнѹ печеть, таковое не ѹмякчается ѡ огня, но что далѹе, болѹе твердѹетъ. (165).*

Третя частина тексту від арк. 275 написана іншим почерком та відзначається надзвичайно ретельним відтворенням церковнослов'янських норм. Тут показником є речення із формами дієслова **смотрѹти:** *Смотряемъ сіє ѹ рабѹвъ нѹкоихъ: иже пекѹще себѹ селди не вымоченыѹ, еще ихъ присоляють, посе(м) гадять, ѹмывше водою теплою, а не бывають таковы сланы, можеши сіє искѹсити (222 зв).*

Поєднання покликання на книжні джерела і спостереження зустрічається поодинокі: *Здѹ потребнѹ єсть вѹдѹти: іакоже пишѹтъ врачеве: іакѹ и(з) сѹмене, или племене мѹжесткагѹ, ѡ' матицѹ женстѹй, сотворяєтья прежде препонка [блонка], юже оноє сѹмя ѹкрѹжившее ѡ' себе уде(р)живає(т), тамо же посредѹ, [іакоже зри(м) в' желткѹ гичномѹ], и раждаєтья нѹкїй дѹхъ дѹйствителный...(95зв).*

За зразком прецедентного субтексту вводяться також переклади запозиченого терміна: *сіе єсть часть болѣзни, ꙗже латїни, огонь адѣскїй, нарицають: люди же обще вси франкою, или ломленїемъ, нарицають* (205); *Подименемъ елеа содержи(т)ся. олива, и масло, еже и италїиане нарицають, елеї кравїї* (228).

Засади пізньосередньовічного наукового знання формуються на синтезі античних джерел, християнства, нової латинопольської вченості та переході до безпосереднього спостереження (принципу очевидності). Прецедентні субтексти вводяться з покликанням на древніх філософів, Святе Письмо, народну мовотворчість та повсякденний досвід. Вони можуть бути скваліфіковані як наукові (концепти "малий світ" та "самопізнання") та загальнокультурні (фразеологія, порівняння, стійкі сполуки).

Інколи прецедентний субтекст може містити вказівку на західне джерело, переважно це стосується практики перекладу чи дефініцій нових запозичуваних терміноодиниць або загальновідомі науково-популярні тексти (*в травникѣ полскомъ, въ зелейникѣ полскомъ*).

Зорієнтовані на ресурси церковнослов'янської мови, маркери інтертекстуальності водночас бувають поєднані з субтекстами народнорозмовного походження. Серед фразеологізмів можна розмежувати книжні (названі риторичними термінами *пословица, притча* та слов'янським відповідником *҃шподобленїе*) та розмовні (позначені конструкцією *ꙗкоже о(б)ще вси гл҃ють; ꙗкѡ всегда вси гл҃ють*).

Подальше вивчення тексту можливе у зв'язку з атрибуцією окремих ознак української мови в слов'яноноруському контексті, походженням та функціонуванням фразеології, встановленні генези тексту у зв'язку з краківськими друками відповідного періоду, визначенні специфічних маркерів організації субтекстів онтологічного та рефлексивного характеру. Медична (власне анатомічна) та психологічна номенклатура заслуговує на опис в аспекті діяхронічного термінознавства.

¹Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. –

С. 492; ²Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н.Караулов / Академия Наук СССР. Отделение литературы и языка. / Шмелев Д.Н. (ответ. ред.) – М.: Наука, 1987. – С. 230–231; ³Баженова Е.А. Научный текст в аспекте политекстуальности // Е.А. Баженова. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2001. – С. 97; ⁴Баженова Е.А. Цит. праця. – С. 246–247; ⁵Баженова Е.А. Интертекстуальность // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н.Кожинной. Члены редколлегии: Е.А.Баженова, М.П. Котюрова, А.П. Сковородников. – М., 2003. – С.107; ⁶Нічик В.М. Коментар / В.М. Нічик // Арістотелівські проблеми або питання про природу людини з додатком передмов весільних і похоронних обрядів, складених Каллістом Саковичем // Пам'ятки братських шкіл на Україні кінець XVI – початок XVII ст.: тексти і дослідження/ Підгот. В.М. Нічик та ін. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 434. – (Пам'ятки філософської культури українського народу. Кн. 1); ⁷Стратій Я.М. Філософське підґрунтя української духовності / Я.М.Стратій // Історія української культури: У 5 тт. – К.: Наук. думка, 2003. –Т . 3. – С.98; ⁸Німчук В.В. // В.В. Німчук. Мова українського травника XVI ст. // Мовознавство, 1976. – № 5. – С. 43–55; Файчук Т.Г. Біологічна та медична лексика у лікарських порадиках XVI – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.філол.наук: 10.02.01 / Файчук Тетяна Григорівна: НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 2004 – 20 с. та ін.; ⁹Стратій Я.М. Цит. праця. – С.101.

Список умовних скорочень назв джерел

Проблемата – Проблемата сирѣчь гананїѧ, или совопрошенїѧ ра(з)личнаѧ. Ѡ книгъ великагѡ філософа Арістотелѧ и иныхъ м(д)Прыхъ – Рукоп. ЦНБ В, Ш. I, 5483 - [1], 340 арк.

Капась-Романюк М.М., асист.

ПРИНЦИПИ АНАЛІЗУ СТІЙКИХ ДІЕСЛІВНИХ СПОЛУК ЯК ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНОГО ЯВИЩА

У статті висвітлено принципи дослідження стійких дієслівних сполук на матеріалі українських ділових пам'яток кінця XVI – XVII ст.